
Dienstboden: dieveggen en kindermoordenaressen?

Sjoerd Faber

Het stellen van een vraag levert, zoals bekend, soms al meteen het antwoord op. Zo is het ook met de vraag die in de titel van deze bijdrage staat. Natuurlijk zijn niet alle dienstboden kindermoordenaressen geweest, terwijl er ongetwijfeld naast zogeheten diefstal in dienstbetrekking ook in ruime mate trouwe en eerlijke dienstvervulling door huispersoneel zal zijn geweest. Toch is het ondanks het vanzelfsprekende antwoord op deze vraag zinvol die te stellen, want zij voert ons rechtstreeks binnen in de wereld van etikettering en vooroordeel. We hebben hier te maken met een beroepsgroep die in een bepaald hokje wordt geduwd, een hokje dat per definitie niet uitsluitend op feitenmateriaal is gebaseerd, maar voor een deel op traditionele vooroordelen, angst of napraterij.

Hetgeen in deze bijdrage over dit negatieve stempel op dienstpersoneel wordt gezegd, valt in de volgende onderdelen uiteen. Allereerst geef ik een overzicht van feiten en interpretaties daarvan, van speculaties ook, een onvermijdelijk gevolg van de omstandigheid dat we op sommige punten maar betrekkelijk weinig en bovendien eenzijdige kennis be-

zitten. Daarbij zal duidelijk worden dat we hier niet alleen met vooroordelen en stigmatisering uit vroeger tijd, toen er nog veel dienstboden waren, van doen hebben, maar ook met de grote kans dat de hendaagse historicus op dit terrein tot een vertekend beeld en een ongegrond oordeel komt. Vandaar dat het artikel wordt besloten met een aantal opmerkingen over wat ons verder aan onderzoek te doen staat.

Termen

Voor alle duidelijkheid zij vermeld dat de term kindermoord hier wordt gebezigd voor wat deftig ook wel infanticide heet, nog nauwkeuriger: neonaticide, dat wil zeggen het doden van een pasgeborene, in de regel door de moeder, die een enkele keer wordt geholpen door een vrouw uit haar omgeving, of door een andere betrokkene, de verwekker bijvoorbeeld. Dat laatste is echter al helemaal een uitzondering, één die de regel krachtig bevestigt. In ons huidige Wetboek van Strafrecht (de artikelen 290 tot en met 292) wordt onderscheid gemaakt tussen kin-

derdoodslag en kindermoord. Van het eerste is sprake als een moeder 'onder de werking van vrees voor de ontdekking van haar bevalling, haar kind bij of kort na de geboorte opzettelijk van het leven berooft', terwijl van kindermoord (in engere zin dan in het algemene spraakgebruik) sprake is, als de moeder met haar daad uitvoering geeft aan een onder de werking van die vrees genomen besluit. De verhouding tussen de beide misdrijven is echter niet dezelfde als die tussen doodslag en moord. Eenvoudigheidshalve zal ik verder spreken van kindermoord, een term die meestal het geval niet goed dekt (de meeste zaken die we tegenkomen zijn te kwalificeren als kinderdoodslag), maar nu eenmaal burgerrecht heeft gekregen.

Bij diefstal door dienstboden denken we eerst en vooral aan de zogenaamde 'huisdieverij', één van de vormen van diefstal in dienstbetrekking, met andere woorden, diefstal gepleegd door personeel in of rond het huis van de werkgever.

Tenslotte zij met betrekking tot de terminologie nog gewezen op het feit dat deze bijdrage voornamelijk betrekking heeft op vrouwen. Gelet op de aard van het delict kindermoord en op de, hiervoor al even aangeroerde, omstandigheden waaronder dit in de regel werd gepleegd, is dit niet zo verwonderlijk. Bij diefstal in dienstverband ligt dit anders: voor dat vergrijp kon natuurlijk ook mannelijk huispersoneel terechtstaan, maar in werkelijkheid kwam dat in de tijd waarover het hier gaat, de achttiende en de negentiende eeuw, relatief weinig voor. Dit zal alleen al het gevolg zijn geweest van het grote aandeel dat vrouwen in de sector van het huispersoneel hadden gekregen, zo zij dit van oudsher al niet hadden. De terminologie geeft in elk geval een ontwikkeling te zien. Bepalingen in oude plakkaten en keuren met betrekking tot dienstboden waren nog op zowel mannen als vrouwen gericht.¹ Bij het horen van het - nota bene mannelijke! - woord dienstbode denken we tegenwoordig zonder meer aan een vrouw, als we ons althans nog een voorstelling van een dienstbode kunnen maken. De mannelijke bode heeft andere terreinen 'veroverd': die van de communicatie per brief - ook al een beetje ouderwets geworden - en heeft zich weten te handhaven in stadhuizen, gerechtsgebouwen en in 's Lands Vergaderzaal.

Een paar feiten

Wat weten we over de frequentie van huisdieverij, ook wel 'domestieke dieverij' genoemd, en van kindermoord? Welbeschouwd niet heel veel. Zeker is eigenlijk alleen dat de strafrechter betrekkelijk weinig over dergelijke zaken te oordelen kreeg. Over kindermoordgevallen zelfs maar heel zelden. In de zeventiende en achttiende eeuw bedroeg het aantal kindermoordprocessen in Amsterdam en Friesland hooguit enkele tientallen per eeuw. Er gingen wel eens vijf of tien jaar voorbij zonder dat een verdachte van kindermoord in de rechtszaal moest verschijnen. In feite gaat het hier om zo weinig zaken dat preciezere berekeningen nauwelijks zin hebben. Opvallend is het hoge aantal dienstboden onder degenen die op verdenking van dit delict terechtstonden. Voor het Amsterdam van de achttiende eeuw kunnen we zelfs bijna van een aandeel van honderd procent spreken. In andere tijden en plaatsen komen we onder de verdachten ook gehuwde vrouwen, vrouwen zonder beroep of vrouwen met andere beroepen tegen, maar dienstboden vormen in de gevonden kindermoordzaken wel steeds een meerderheid.²

Huisdieverij kwam vaker voor de rechter. In Amsterdam in de meeste jaren van de achttiende eeuw wel een paar keer. Toch gaat het ook hier, in elk geval in onze ogen, om kleine aantallen. In 1730 bijvoorbeeld stonden drie dienstboden wegens huisdieverij terecht, in 1750 vijf, in 1770 slechts één, in 1790 en in 1810 zes.³

Vooroordelen

We dienen ons te realiseren dat dergelijke gegevens en cijfers zeker in de achttiende, maar ook nog in een deel van de negentiende eeuw niet of nauwelijks beschikbaar waren. In het gunstigste geval, zoals in Amsterdam, bewaarde men wel alle verhoren en vonnissen, al was het alleen maar om na te kunnen gaan of een verdachte al eens eerder terecht had gestaan. Aan statistisch materiaal had men echter kennelijk geen behoefte, terwijl min of meer wetenschappelijk onderzoek naar de strafrechtspraktijk in eigen en vroeger tijd pas omstreeks 1800 aarzelend op gang kwam, waarbij de aandacht toch in de

eerste plaats uitging naar de meest opvallende strafzaken (aantallen en soorten doodstraffen bijvoorbeeld),⁴ of naar de mogelijkheid die het archiefmateriaal bood om aan te tonen hoe wreed en barbaars het er vroeger aan toe ging en hoe beschaafd men intussen geworden was.⁵ Het gebrek aan kennis over het totaal van de strafrechtspleging heeft ertoe geleid dat toenmalige beoordelaars daarvan moesten afgaan op persoonlijke ervaringen, horen zeggen of de vertroebelde blik vanaf een ivoren toren. Van dat laatste lijkt de opinie te getuigen van Van der Keessel, van 1769 tot 1815 juridisch hoogleraar te Leiden,⁶ die kindermoord in zijn colleges een vergrijp noemde van prostituées en van andere vrouwen die zich in voor- of buitenechtelijke seksuele betrekkingen hadden begeven.⁷ Het feit dat hij nu juist de onder verdachten van kindermoord zo ruim vertegenwoordigde dienstboden niet noemt, doet vermoeden dat hij weinig wist van wat er op het terrein van criminaliteit en strafrechtspleging in werkelijkheid aan de hand was. Nu is hem dat nauwelijks kwalijk te nemen. Weliswaar werd er te Leiden in 1790 een dienstbode, Clazina van der Zouw, wegens kindermoord veroordeeld, maar we mogen niet zonder meer aannemen dat Van der Keessel van deze ene zaak weet heeft gehad toen hij zijn college voorbereidde, laat staan van de welgeteld slechts acht kindermoordprocessen die er tussen 1678 en 1794 in Leiden zijn geweest.⁸ Wel heeft het er alle schijn van dat hij op basis van onvoldoende feitenmateriaal een stellige uitspraak deed; hij liet zich dus leiden door een vooroordeel.

Precies hetzelfde kunnen we echter iemand verwijten die juist beweert dat kindermoord vooral of zelfs uitsluitend onder dienstboden voorkwam. Misschien niet iemand uit de achttiende eeuw die op zijn hoogst met een enkel geval was geconfronteerd, maar wel iemand uit onze tijd die veel meer weet en er daarom zeker bij dit delict rekening mee moet houden dat tussen datgene wat in de rechtszaal aan de orde kwam en wat zich op dit gebied buiten de rechtszaal nog meer voordeed grote verschillen bestonden.

Blijvende onzekerheid

Voordat ik nu concreet inga op dingen die we wel weten of mogen aannemen, nog een opmerking over onzekerheden. Wie zich zou willen verdiepen in onderwerpen als deze - en dat geldt zeker voor kindermoord - moet zich realiseren dat op een aantal punten onzekerheid zal blijven bestaan. Dat komt alleen al doordat het bronnenmateriaal per definitie eenzijdig is. Rechterlijke archieven zijn niet ontstaan en bewaard met het oog op vragen van twintigste-eeuwse onderzoekers. De ondervragers van toen waren in de eerste plaats geïnteresseerd in het 'rond' krijgen van hun zaken. Als ze al belangstelling hadden voor motieven, voorgeschiedenis, achtergronden van verdachten en wat dies meer zij, dan was die belangstelling strafrechtelijk en processueel bepaald. En dan is er nog een complicatie: niet alleen de vragen waren beperkt en door het achterliggende doel beïnvloed, maar ook de antwoorden. Ook verdachten wisten meestal wel, zo krijgen we de indruk, welke antwoorden gevaarlijk en welke relatief veilig waren.

En zo moeten we steeds rekening houden met verschillende werkelijkheden. Dit probleem komt straks nog wel terug. Hier wil ik een voorbeeld geven van de zeer uiteenlopende interpretaties waartoe het gevonden materiaal aanleiding kan geven, van onzekerheid die naar ik vrees blijvend zal zijn. Het gaat om de vraag wat voor eigenschappen, motieven en inzicht zo'n dienstbode gehad moet hebben die maandenlang haar zwangerschap geheim hield en uiteindelijk wegens kindermoord terecht moest staan. In een artikel, gepubliceerd in 1977, veronderstelt Malcomson, zij het voorzichtig, dat we, gezien alle problemen en risico's, vooral moeten denken aan taaie, vastbesloten, koelbloedige vrouwen met een sterke wil.⁹

Gummersbach schetst - in 1937 - een heel ander beeld: passiviteit juist beschouwt hij als de belangrijkste eigenschap van kindermoordenaressen. Zij schuiven de realiteit voor zich uit, willen die niet erkennen en wachten af.¹⁰ We kunnen hierop lustig voort speculeren en zullen dan wel bij de bekende waarheid in het midden uitkomen. We doen dat nu, zoals gezegd, niet en richten ons op wat we wel te weten kunnen komen.

Dark number

Eerst nog iets meer over de frequentie van delicten door dienstboden gepleegd en over de achtergronden daarvan. Wat kindermoord aangaat is zonder meer van een *dark number* te spreken. Het staat vast dat een aantal gevallen voor de justitie verborgen is gebleven. Dat blijkt onder meer uit Amsterdamse keuren waarin van de ontdekking van lijkjes van pasgeborenen melding wordt gemaakt, een reden voor de autoriteiten om met zwaardere straffen te dreigen en hogere premies voor aanbrengrers uit te loven. Gaat het hier nog om concrete gevallen of om toevallige concentraties daarvan, die de indruk wekten (of moesten wekken) dat er van een groeiend kwaad sprake was, voor de tijd omstreeks achttienhonderd beschikken we over veel sterkere aanwijzingen voor een toenemend aantal gevallen van kindermoord. In het aantal kindermoordprocessen is weliswaar geen verandering te bespeuren, maar het aantal lijkjes van pasgeborenen, op allerlei plaatsen in de stad aangetroffen, nam aanzienlijk toe. Tot ongeveer 1785 waren dat er gemiddeld minder dan 20 per jaar, in de jaren 1801 tot en met 1805 43, en in de vijf daarop volgende jaren, 1806-1810, zelfs 93. Weliswaar zal hieraan niet steeds geweld te pas gekomen zijn, maar veelzeggend zijn deze cijfers in elk geval wel. Voor de toeneming van het aantal vondelingen (van enkele tientallen per jaar in het eerste dierkwart van de achttiende eeuw tot honderden daarna) geldt hetzelfde, zeker als we een bekende uitlating van Jan Bernd Bicker, onder meer schepen te Amsterdam in de jaren zeventig van de achttiende eeuw, serieus nemen: 'Het te vondeling leggen van kinderen word thans oogluikende toegelaten, om was 't mogelijk daardoor voor te komen het verdoen van eerstgeboorene kinderen [het doden van pasgeborenen; SF], dat seedert eenige tyd seer sterk in swang gegaen heeft'.¹¹

Het huis van de werkgever en kindermoord

In de werkomgeving van dienstboden was vaak ruimte genoeg voor een bevalling in het geheim, op een zolder bijvoorbeeld, of 's nachts boven het secreet of op een ander stil plekje. Sommige dienstboden slaagden er zelfs in een kind ter wereld te bren-

gen zonder dat een kamergenoot het merkte, ja zelfs in het bed waar ook een collega sliep,¹² al moeten we ons wat dit laatste betreft afvragen of het hier niet onderlinge solidariteit was - iets waar we overigens weinig van weten - die getuigen ertoe bracht een oogje dicht te doen. Ontdekking was dikwijls een kwestie van toeval: het dode kind werd gevonden of er werden bloedsporen aangetroffen. Hoe vaak het toeval *niet* tussen beide kwam en het geheim een geheim bleef, daarnaar kunnen we alleen gissen.

Het kwam maar zelden voor dat de bevalling zelf werd ontdekt. Dat overkwam, in een heel vroeg stadium zelfs, een zekere Anna Schut in 1741. Ik geef eerst wat meer bijzonderheden, zodat de lezer zich tevens wat concreter kan voorstellen wat er zich zoal bij zo'n kindermoordzaak kon afspeelen. Deze dertigjarige in Zweden geboren dienstmeid was ruim vier jaar eerder in Amsterdam gearriveerd, had daar inmiddels een drietal diensten gehad en was nu, sedert 1 mei, in dienst bij een koekenbakker. Op 5 september was haar kind geboren, 's morgens om negen uur. De vader, zo verklaart zij tijdens het proces, is een wijnkopersknecht die ze bij haar vorige werkgever heeft ontmoet. Ze weet niet precies meer wanneer zij met 'vleselijke conversatie' begonnen zijn. Toen zij haar vrijer vertelde dat ze zwanger was, reageerde deze alleen met gekscheren. Verder heeft ze het aan niemand verteld, omdat zij dacht dat het nog wel een maand zou duren. Daarom heeft ze ook geen kindergoed gekocht en evenmin een vroedvrouw gewaarschuwd. Ze zegt overvallen te zijn door de weeën. Anna geeft toe dat ze haar mevrouw en meneer met roepen had kunnen waarschuwen, maar dat ze dit uit schaamte heeft nagelaten. Wat wel gebeurt: de heer des huizes staat om kwart voor zes op, zijn vrouw blijft nog even liggen - de uitvoerige verhoren in kindermoordzaken verschaffen ook veel informatie over het leven van alledag! - en merkt om ongeveer zes uur dat er er water naar beneden komt druppelen uit de bedstede van de dienstbode. De man gaat op onderzoek uit, denkend dat er een po is omgevallen. Boven gekomen hoort hij van Anna dat zij ziek is, waarop hij antwoordt: 'Dat lykt geen degelyk werk'. Zij weer: 'Dat gebeurt mij wel meer zo'. Vervolgens komt haar werkgeefster boven. 'Wat is dit Anna? Dit is geen degelyk werk' Het echtpaar beschikte blijkbaar over een beperkte

woordenschat... Anna wuift de ongerustheid weg. Inzoverre met succes dat ze een paar uur met rust gelaten wordt. Om negen komt haar kind ter wereld. Een half uur later komen haar mevrouw en meneer (met de moeder van de laatste) weer boven, op onderzoek. Na lang aandringen haalt Anna een dood kind onder de dekens vandaan. In het proces wordt aan de rol, het gedrag van haar werkgevers verder geen aandacht besteed. Wat hebben zij tussen zes en half tien gedacht, gedelibereerd en gedaan? Centraal staat wel de vraag of het kind heeft geleefd - volgens een medisch rapport wel - en wat Anna tijdens en na de bevalling heeft gedaan en nagelaten. Uit de aard van de opgelegde straf, drie maanden na het eerste verhoor, blijkt dat zij maar op het nippertje aan de doodstraf is ontsnapt. Ze wordt op het schavot geselsd, na eerst met een brief op de borst en een strop om de hals onder de galg ten toon te hebben gestaan (om aan te geven waaraan zij was ontsnapt), moet vijftig jaar naar het Spinhuis, waar op nog verbanning voor 'altoos' uit de stad zal volgen.¹³ Nogmaals: het kon misgaan, maar het hoefde niet. Er was althans kennelijk reden om te hopen dat zich binnen het huis van de werkgever mogelijkheden zouden voordoen voor een 'goede' afloop: het behoud van werk dank zij een spontane of geprovoceerde abortus, een doodgeboren kind, een levend kind dat men wel ergens te vondeling zou kunnen leggen of onderbrengen¹⁴ of, desnoods, doden.

Huisdieverij: delict en conflict

Het eveneens betrekkelijk kleine aantal huisdieverijprocessen is voor een deel langs dezelfde weg te benaderen als die inzake kindermoord. Ook hier kunnen we van een *dark number* spreken. Het moet voorgekomen zijn dat iemand huisdieverij pleegde zonder betrapt te worden of dat een voorwerp vermist werd en de verdenking op een inmiddels naar een andere dienst vertrokken meid viel, maar dat die niet meer te vinden bleek. Dat mogen we bijvoorbeeld afleiden uit het geval van de vijftienjarige Friezin Hilletje Kortrijk. Zij staat in 1800 te Amsterdam terecht op verdenking van diefstal ten huize van haar baas, een schipper die woont in een kelder op de Droogbak. Zij bekent niet alleen daar, maar ook elders, van haar vorige werkgever gestolen te hebben.

Laatstbedoelde diefstal was kennelijk niet eerder opgemerkt of niet eerder opgehelderd.¹⁵ Voor een verklaring van de geringe frequentie van dergelijke zaken - daarover straks nog iets meer - kunnen we twee kanten op. In de eerste plaats die van de grote directe controle door de werkgever ter voorkoming van het delict huisdieverij, in de tweede plaats die van de duiding van het delict huisdieverij als een onderdeel, een uitloeijsel van een conflict van heel andere aard.

Wat het eerste betreft: hoezeer het dienstpersoneel in de gaten moet zijn gehouden en alles wat voor diefstal vatbaar was werd nageteld, is af te leiden uit de huisdieverijzaken die voor de rechter kwamen. Een zekere Grietje Binder, een twintigjarige dienstmeid vertrekt op een vroege ochtend in september 1770 in alle stilte met medeneming van diverse spullen. De sleutel van de voordeur heeft ze uit de kamer waar haar meester en zijn vrouw te bed lagen gehaald. Een in het oog springend detail. De deur was dus op slot. Klaarblijkelijk echter niet alleen om mensen buiten, maar ook om mensen binnen te houden, anders was de sleutel wel gemakkelijker toegankelijk geweest.¹⁶ Er ging nog wel meer op slot dan de voordeur. Een andere dienstmeid, Lijsbeth Mulders, haalt wat turf van de zolder van het huis waar zij werkt. Daartoe vraagt ze de sleutel van haar mevrouw. Ze doet de deur echter niet weer op slot en haalt daar op een onbewaakt moment kledingstukken en textiel vandaan.¹⁷ Opmerkelijk is de actie van Magdaleen de Baron, een 23-jarige dienstmeid die er met geld van haar meester, een joodse chirurgijn, vandoor wil. Op een zaterdagmiddag - er is niemand thuis - ontbiedt ze een smid en laat hem de lessenaar van haar werkgever openbreken. Die smid had blijkbaar meer vertrouwen in haar dan haar meester.

Niet alles was achter slot en grendel te zetten. Vandaar dat er ook andere vormen van toezicht werden toegepast. Bestek, kledingstukken, andere waardevolle voorwerpen en geld zullen vast regelmatig zijn geïnspecteerd en geteld. Dat gebeurde zeker als er van een onverwacht vertrek sprake was. Gerritje Spanjerts laat al op de tweede dag dat zij in een huis op de hoek van de Weteringstraat werkt, weten dat zij even het asvaatje gaat legen. Dat is tot daar aan toe. Het moment waarop dit gebeurt ech-

ter wekt verdenking: de heer des huizes is er niet en mevrouw ligt ziek op bed. Die hoort het van een ander aan wie Gerritje heeft meegedeeld dat zij even weg moest. Mevrouw kijkt meteen haar goed na. Te laat.¹⁸

In de gevallen waarvan hier enkele voorbeelden zijn gegeven, liep het fout. Het zij nog maar eens gezegd, het tegendeel, geslaagde ontvreemding, moet ook plaatsgevonden hebben. De spiedende en argwanende blikken en alle denkbare maatregelen van mevrouw en meneer kunnen niet geheel en al afdoende zijn geweest. Daar zorgden gelegenheid, toeval, verleiding en omstandigheden wel voor. Soms ook het raffinement waarmee dienstpersoneel te werk ging. Illustratief voor dat laatste is vermoedelijk een bepaling uit het Crimineel Wetboek van 1809. Art. 204 van dit eerste nationale wetboek van strafrecht zegt: 'De misdaad van diefstal wordt gehouden volbragt te zijn, zoodra de dader, zich éénmaal van het goed heeft meester gemaakt, al ware hij daarna verhinderd hetzelfde te vervoeren of te behouden'. Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat men met deze bepaling mede het oog heeft gehad op, bijvoorbeeld, het verstoppen, in huis, door huispersoneel, van spullen van de werkgever. Gebeurde er vervolgens een tijd niets, dan koos men een geschikt ogenblik om het spul het huis uit te smokkelen. Ontstond er wel rumoer, verdenking, of werd er een zoekactie gestart, dan waren er allerlei middelen om het vermiste weer boven water te krijgen.

Dit neemt niet weg dat het toezicht van de werkgever wel zodanig intensief en effectief kan zijn geweest dat het geringe aantal huisdieverijprocessen zeker mede daardoor is te verklaren.

Arbeidsconflicten

Er is echter nog iets anders dat hier niet onbesproken mag blijven. Dat is het aspect van de arbeidsomstandigheden en -verhoudingen. Een fraai aanknopingspunt biedt de eerder vermelde zaak tegen de dienstbode die de lessenaar van haar meester liet openbreken. Zij zegt namelijk dat zij dit heeft gedaan 'uyt hongersnood'. Natuurlijk kunnen we deze Magdaleen de Baron zien als iemand die haar geld erdoor moet hebben gejaagd. Een motivering als deze komt echter opvallend vaak voor, soms verge-

zeld bovendien van min of meer rechtstreekse aanwijzingen, dat werkgevers regelmatig niet aan hun verplichtingen wilden of konden voldoen. Sjouke Pieters is op 25 januari 1749 in Amsterdam op het schavot geseseld. De spinhuisstraf van twee jaar heeft ze niet uitgezeten en aan de haar opgelegde verbanning van zes jaar uit Holland en West-Friesland heeft ze zich kennelijk niets gelegen laten liggen, want anderhalf jaar na de executie van de schavotstraf heeft ze zich al weer verhuurd als dienstmeid in Amsterdam. Ze is wel bij haar ouders geweest, maar die konden haar naar zij zegt niet onderhouden. Daarom is zij naar Amsterdam teruggekeerd. Haar nieuwe werkgever biedt haar, zo te zien, ook niet voldoende, want al na een dag of vier gaat zij er met het een en ander vandoor. Uit armoede, legt zij uit.¹⁹ Kennelijk schortte er iets aan de verzorging door de werkgever of de betaling van een voorschot op het salaris bleef uit.

Heel expliciet komen verstoorde omstandigheden naar voren uit de verhoren van Antje Cramer die kort voor Pasen 1790 haar dienst verlaat en daarbij een aantal kledingstukken meeneemt. Zij zegt hier toe gedwongen te zijn geweest omdat haar werkgeefster haar niet langer kon onderhouden. Het kost haar geseling in het openbaar en vier jaar verbanning.²⁰ Baat bij een beroep op omstandigheden had in 1680 wel de zeventienjarige Anne Catharina Thomas, geboren te Embden. Ze heeft kledingstukken meegenomen van haar mevrouw, die haar het huis heeft uitgezet. Zij komt er met een berisping van af.²¹ En zo zijn er wel meer voorbeelden.²² Het is niet denkbeeldig dat de rechter soms enige ruimte liet voor eigenrichting door het dienstpersoneel, maar ook zal menige werkgever die de meid niet kon betalen het verlies van wat spullen maar op de koop toegenomen hebben en zich van pogingen om die terug te krijgen onthouden hebben.²³

Zo hebben we - ik vat even samen - wat langer bij een tweetal mogelijke verklaringen voor het kleine aantal huisdieverijprocessen stilgestaan. In de eerste plaats bij de veronderstelling dat werkgevers op allerlei manieren wisten te voorkomen dat ze bestolen werden. Lukte dit niet - dat in de tweede plaats - dan werd niet alles wat in handen van een werknemer viel door de betrokkenen (of door de rechter) als gestolen goed gezien. Het zich toeëigenen

van spullen van de werkgever was dan meer een uitvloeisel, een teken van een arbeidsconflict.

Uit het feit dat men het recht wel eens in eigen hand nam, mogen we niet afleiden dat er geen legale wegen waren of dat die feitelijk moeilijk toegankelijk waren. Enig voorlopig onderzoek heeft juist uitgewezen dat althans sommige Amsterdamse dienstboden er beslist niet tegenop zagen hun werkgever in rechte aan te spreken.²⁴ In de zogenaamde *Rol van Injuriën en Calumniën* komen we grote aantallen civiele zaken tegen tussen Amsterdammers, die het om de een of andere reden met elkaar aan de stok hadden gekregen: ruzies, al dan niet tussen gehuwden, mishandeling, belediging, maar ook oneigheid over geleverde goederen of diensten. In totaal werden in 1770 ongeveer 2400 zaken behandeld, in 1790 1800 en in 1810 1200. Onder deze zaken zijn er ook enkele te vinden tussen, zoals Wagenaar het formuleert, 'meester en knecht, vrouw en dienstmaagd', te weten in de drie genoemde jaren respectievelijk twaalf, drie en vier.²⁵ Op 8 november 1770 bijvoorbeeld wordt aan Leena Hassink, die procedeert tegen de vrouw van Matthijs Nijland, zes gulden toegewezen 'wegens verdiend meidenloon' en daarmee zijn partijen van elkaar ontslagen.²⁶ Pieter Cornelisse wordt op de elfde van bloeimaand 1810 veroordeeld tot de betaling van vier gulden voor een kwart jaar meidenloon, aan de eiseres Maria Eyltemeijer, die, omdat ze nog minderjarig is, geassisteerd wordt door haar vader Jan Eyltemeijer.²⁷ De dienstbode trok ook wel eens aan het kortste eind, zoals een zekere Johanna de Vries, eveneens in 1810. Zij heeft de zoon van haar werkgever beschuldigd van wangedrag met ene Geertruy Hensen. Haar werkgever en Geertruy Hensen komen hiertegen met succes in het geweer. Johanna moet verklaren dat zij 'geen het minste opzet' heeft gehad om te beledigen, dat zij de zoon van de eiser (J.P. Ihle) voor onschuldig houdt, en dat zij 'voor het overige des eischers zoon (laat) in alle die waarde welke dezelve maar enigzints mag hebben of bezitten'. Ten gunste van Geertruy wordt eenzelfde vonnis gewezen.²⁸

Een ander geval van een beroep op de rechter door een dienstmeid loopt voor eiseres slecht af. Een 25-jarige in Keulen geboren dienstmeid dagvaardt tien dagen na het einde van haar huur haar

ex-werkgever om een bedrag van tien gulden. Op 13 december 1720 dient de zaak. Ze verliest en wordt kort daarna gearresteerd omdat ze, buiten de rechtszaal gekomen, in de Burgerzaal van het Amsterdamse stadhuis twee dienstboden van haar gewezen werkgever zou hebben aangevallen. Eén van hen zou ze zelfs de kap en strikken van het hoofd getrokken hebben, alsmede de korallen van haar hals. Verder horen we nog van klappen en krabben. Dit alles, dat laat zich raden, omdat deze twee dienstboden, ongetwijfeld ex-collega's, 'getuigenisse der waarheyd' gegeven hadden.²⁹

Dat de mogelijkheid van een proces reële betekenis had blijkt ook uit het feit dat er wel eens mee werd bedreigd. De in Lingen geboren, zeventienjarige Johanna Huysman wordt in 1750 te Amsterdam wegens huisdieverij veroordeeld tot schavot, gevangenis en verbanning. Tijdens het proces komt ook ter sprake dat zij in een vorige dienst, toen haar juffrouw haar van diefstal beschuldigde, had gezegd dat zij de juffrouw voor de schout zou roepen als die haar beschuldiging niet zou intrekken.³⁰

Andere delicten

Ook als we andere delicten dan huisdieverij en kindermoord bestuderen, waarbij dienstboden als verdachte, slachtoffer of anderszins betrokken waren, blijkt dat het om betrekkelijk kleine aantallen gaat.

Jan de Petersen, een Amsterdamse regent, werd in 1771 wegens het 'schoppen van een van zyn Meijden' gedagvaard,³¹ terwijl Grietje Franse, een 28-jarige dienstmaagd, geboren in Oost-Friesland, haar werkgeefster niet alleen bestal maar ook om het leven bracht. Zij werd zwaar gestraft, op het schavot en met vrijheidsstraffen, en daarmee ontkwam zij om onduidelijke redenen aan de in dergelijke zaken gebruikelijke doodstraf.³²

Sommigen kwamen, bijvoorbeeld als ze geen betrekking konden vinden, in de prostitutie terecht, anderen hadden zich juist daaraan weten te onttrekken, terwijl ook de combinatie dienstbode/prostituée in allerlei varianten voorkwam. Zo kwam het voor dat vrouwen die uit een bordeel waren gehaald verklaarden dat zij daar niet als hoer maar als dienstbode hadden gewerkt.³³ Een sprekend voorbeeld van die combinatie en tevens van de eerder bespro-

ken verstrengeling van huisdieverij en loonconflict biedt het verhaal van Jannetje Jacobs van Meppel.³⁴ Zij heeft bij haar verhoor in januari 1771 net een paar maanden als dienstmeid achter de rug in het logement 'de Drie Baarsjes'. Daarvoor werkte ze als dienstmeid en/of als prostituée in een speelhuis op de Zeedijk. Daar is ze in stilte vertrokken met medeneming van diverse kledingstukken. Ter verontschuldiging voert ze aan dat zij niet alles, wat ze maar kon vasthouden, heeft meegenomen, dat zij, wat ze wel heeft meegenomen, rijkelijk met haar hoerloon heeft betaald (met andere woorden: 'Ze hebben genoeg aan me verdiend') en dat zij daar 'brutaal' is geslagen. Wel geeft ze toe dat dat zij er 'kwelijk' aan heeft gedaan, maar, zo voegt ze er aan toe - misschien mogen we hier wel van typisch Amsterdamse humor spreken - 'zij kon er niet "nakend" weggaan, te meer daar ze er evenmin "nakend" was binnengekomen'.

Er zijn nog wel meer delicten te noemen, zoals sluikerij, waarbij dienstboden in opdracht van hun werkgevers verboden vrachtjes vervoerden, of oplichting, hetzij van de baas, doordat de meid voor zijn rekening inkopen deed,³⁵ hetzij in samenwerking met haar werkgever. Van dit laatste een voorbeeld uit 1810: een dienstbode bracht door haar werkgever en zijn vrouw vervalste wissels onder valse namen en voorwendsels (een enkele keer zelfs in manskleren gestoken) weg.³⁶

Tellen we alles bij elkaar op dan krijgen we beslist niet de indruk dat dienstpersoneel in Amsterdam een relatief groot aandeel in de totale criminaliteit heeft gehad. Integendeel, het totaal van twaalf- à dertienduizend dienstboden dat voor het Amsterdam van omstreeks achttienhonderd wordt genoemd doet meer domestieke misdaad verwachten dan we in werkelijkheid zien.³⁷ Al evenmin kunnen we voor Amsterdam iets beginnen met de wijze waarop Deyon, in navolging van Chevalier, grote steden, als het Parijs van de achttiende eeuw, schildert als het om dienstpersoneel gaat: in bepaalde wijken, zo stelt Deyon, waren 'les domestiques' zo talrijk dat ze de bewaarders van de openbare orde voor grote problemen stelden. Dit dienstpersoneel, bijna allemaal immigranten, één tiende, soms zelfs één vijfde van de bevolking van die stadsdelen uitmakend, vormde, nog steeds volgens Deyon, een

grote, solidaire, moeilijk grijpbare groep, een haard van onrust en verzet, door magistraten en meesters gevreesd.³⁸

Drie niveaus van onderzoek

Tenslotte nog iets over verder onderzoek dat gedaan zou kunnen worden. Ik doe dat om tweeërlei reden. In de eerste plaats omdat naar mijn mening archiefonderzoek op alle mogelijke manieren zou moeten worden gestimuleerd. Op de Nederlandse universiteiten en hogescholen zijn historici veel te veel bezig met het nabauwen en herkauwen van voltooid producten. In de tweede plaats zien we zo nog enkele lijnen terug die hiervoor zijn getrokken.

Verder onderzoek kan op drie niveaus plaatsvinden. Ten eerste op dat van individuele dienstboden of rechtszaken, ten tweede op dat van het dienstpersoneel als groep of als beroepscategorie en ten derde op dat van algemene sociaal-historische verhoudingen en ontwikkelingen.

Wat het laatste betreft moeten we vooral denken, zeker in verband met kindermoord, aan demografische onderwerpen als kindersterfte, geboorteregeling, economische ontwikkelingen, man-vrouw-relaties, tegen de achtergrond waarvan kindermoord scherpere contouren krijgt.

Het andere uiterste, in deze bijdrage vooral aan bod gekomen, de lotgevallen van individuen, is even onmisbaar. Ego-documenten zijn er helaas niet erg veel,³⁹ 'oral history' kan voor de recentere perioden enig inzicht bieden. Gelukkig zijn er altijd nog de rechterlijke archieven die behalve op de rechtspleging ook op het leven van gewone mensen zicht bieden, al moet deze bron voorzichtig worden gehanteerd. Door middel van de bron is misschien ook meer te ontdekken over de relaties tussen dienstboden en hun werkgevers. Hoe anders deze verhoudingen kunnen liggen dan we verwachten laat een artikel in *Vrij Nederland*, waarin de Haagse hoofdcommissaris Van 't Sant het een en ander uit de doeken doet over de Duitse dienstboden tijdens het Interbellum.⁴⁰ Hieruit komt ten aanzien van domestieke criminaliteit ook het verband tussen seksualiteit en diefstal naar voren. Na de Eerste Wereldoorlog reisden vele duizenden Duitse meisjes naar het rijke Nederland om daar dienstbode te worden.

In Den Haag was dat geen probleem, want daar bestond een grote personeelsbehoefte. Veel van die Duitse dienstboden werden echter weer als ongewenst over de grens gezet. 'Een oud-politieman die in die jaren bij de Haagse vreemdelingendienst werkte, herinnert zich dat zogenaamde seksuele misdragingen de meest voorkomende reden voor uitwijzing waren. De heer of de zoon des huizes had zich aan de dienstbode vergrepen, de vrouw des huizes liep naar de politie om te klagen - over de dienstbode uiteraard. Meteen werd in zo'n geval de verblijfsvergunning ingetrokken.' Even verder: 'Een truc die nogal eens werd toegepast als de werkgever een Duits dienstmeisje zwanger had gemaakt, was het verstoppen van sieraden of andere kostbaarheden van de werkgever of diens vrouw tussen de eigendommen van het meisje. Vervolgens gaf de heer of de vrouw des huizes de dienstbode bij de politie aan op "vermoeden" van diefstal'. Zou archiefonderzoek dergelijke verhalen kunnen bevestigen?

Ze roepen in elk geval wel een vraag op - uit het door mij onderscheiden middenniveau -: wat gebeurde er met al die dienstboden die *niet* met politie en justitie in aanraking kwamen? Hoe verliepen hun carrière, partnerkeuze en huwelijksleven? Was het dienstbodenbestaan meestal een leven vol mobiliteit en onzekerheid of moeten we tevens rekening houden met de mogelijkheid dat men er ook min of meer tevreden oud mee kon worden. Een vraag die relevant lijkt, nu bij weliswaar voorlopig onderzoek in de Amsterdamse notariële archieven uit het begin van de achttiende eeuw gebleken is, dat sommige werkgevers voorzieningen troffen voor de oude dag van hun dienstboden, bijvoorbeeld door hen in hun testament te gedenken. Hieruit treedt een zorgvolle relatie naar voren. In hoeverre er een stereotiep bestond van de dienstmeid als kindermoordnares of dievegge, is niet duidelijk gebleken uit het huidige onderzoek. Wel is naar voren gekomen dat dienstboden in een kwetsbare positie verkeerden, waarin beschuldigingen van strafbare handelingen gemakkelijk gehoor gevonden kunnen hebben bij de rechtbank. Toch waren de dienstboden niet zo kwetsbaar dat ze bij in gebreke blijven van de werkgever in het geheel geen middelen hadden zich te weren.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld: H. Noordkerk, *Handvesten ... Amstelredam*, II, 448 en verder.
2. S. Faber, 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 224-240; Sjoerd Faber, 'Vrouwen van de rekening. Kindermoordzaken ten tijde van de Republiek te Amsterdam (in het bijzonder in de zeventiende eeuw) en in Friesland', in: Gert Hekma en Herman Roodenburg ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 145-167; Greddy Huisman en Siem van der Woude, "'Vrouwensch Vrouwensch, hoe bistu hier toe gekoomen?'" Kindermoord in Friesland in de periode 1700-1811', *De Vrije Fries* 68 (1988) 37-62.
3. Zie voor meer bijzonderheden inzake deze gegevens: Sjoerd Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983).
4. Faber, *De nieuwe menslievendheid*, 154.
5. Zie: Sjoerd Faber en Jean Jüngen, 'Scheve schaatsen. Oude en nieuwe inzichten in de Amsterdamse strafrechtspleging tussen 1550 en 1850', *Ons Amsterdam* 34 (1982) 254-258; Cor de Boer, Sjoerd Faber en Bert Krikke, "Eerst wat geschiedenis", in: V.H. Davelaar-Van Tongeren, N. Keijzer en U. van de Pol ed., *Strafrecht in perspectief. Een bundel bijdragen op strafrechtelijk gebied ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan der Vrije Universiteit te Amsterdam* (Arnhem 1980) 1-14.
6. A. Krikke en S. Faber, 'Dionysius Godefridus van der Keessel (1738-1816)', in: T.J. Veen en P.C. Kop ed., *Zestig juristen. Bijdragen tot een beeld van de geschiedenis der Nederlandse rechtswetenschap* (Zwolle 1987) 185-189.
7. Sjoerd Faber, 'Infanticide, especially in eighteenth-century Amsterdam. With some references to Van der Keessel', in: *Essays in honour of Ben Beinart* vol. I (Cape Town 1978) (= *Acta Juridica* 1976) 255 en 264.
8. Els Kloek, 'Criminaliteit en sekse in de confesieboeken van Leiden, 1678-1794', in: 'Vrou-

- wenlevens 1500-1850', themanummer van *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 163-165.
9. R.W. Malcomson, 'Infanticide in the eighteenth century', in: J.S. Cockburn ed., *Crime in England, 1550-1800* (Londen 1977) 205.
 10. Heinz Gummersbacj, 'Zur Kriminologischen und rechtlichen Beurteilung der Kindestötung', *Monatschrift für Kriminalbiologie in Strafrechtsreform* 28 (1937) 378.
 11. Zie onder meer: Faber, *De nieuwe menslievendheid*, 212.
 12. Zie bijvoorbeeld: Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Rijksarchief (RA) inv. nr. 445-11, 38, 53 en 59: Lena Meijer (1778). In het tweede verhoor gaf deze verdachte overigens een andere lezing.
 13. GAA, RA, inv. nr. 402-49, 109 en 114.
 14. Zie bijvoorbeeld: GAA, RA 444-99: Pieterella Cruys (1777).
 15. GAA, archief 5061, inv.nr. 488-59, 66, 101, 161 en 169; inv. nr. 621-99. Een geval waarin een bestolen vorige werkgever acties onderneemt: GAA, RA, inv. nr. 418-195, 196 en 215; inv. nr. 615-99.
 16. GAA, RA, inv. nr. 433-253, 258, 268 en 299; inv. nr. 616-77.
 17. GAA, RA, inv. nr. 409-213 en 215; inv. nr. 614-130 (1750).
 18. GAA, RA, inv. nr. 410-154 en 158 (1750).
 19. GAA, RA, inv. nr. 410-120, 122 en 123; inv. nr. 614-122.
 20. GAA, RA, inv. nr. 465-13 en 37; inv. nr. 618-136.
 21. GAA, RA, inv. nr. 325-210; inv. nr. 591-76.
 22. Faber, *De nieuwe menslievendheid*, 171, noot 80; GAA, RA, inv. nr. 388-209 en 214: Maritje Barends (1730).
 23. Zie ook: Alfred Soman, 'Deviance and Criminal Justice in Western Europe, 1300-1800: An Essay in Structure', *Criminal Justice in History* 1 (1980) 16 en verder.
 24. Vergelijk: Faber, *De nieuwe menslievendheid*, 104 en verder.
 25. Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiednissen...* (3 dln; Amsterdam 1767) III, 427.
 26. GAA, RA, inv. nr. 3085-42.
 27. GAA, RA, inv. nr. 3148-171.
 28. GAA, RA, inv. nr. 3148-164.
 29. GAA, RA, inv. nr. 379-79.
 30. GAA, RA, inv. nr. 409-225, 231 en 252; inv. nr. 614-120.
 31. Faber, *De Nieuwe Menslievendheid*, 267; andere voorbeelden van (beweringen over) mishandeling door de (ex-)werkgever: GAA, RA, inv. nr. 433-480, 491, 497 en 512: Jannetje Jacobs (1770); GAA, RA, inv. nr. 448-29 en 82: Grietje Brokelman (1780).
 32. GAA, RA, inv. nr. 621-37; inv. nr. 640a-31.
 33. Vergelijk: Herman Diederiks, *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800, demografisch, economisch, ruimtelijk* (diss. Universiteit van Amsterdam 1982) 350.
 34. Zie noot 31.
 35. GAA, RA, inv. nr. 349-6; inv. nr. 602-141: Barber Jelles van Ameland.
 36. Faber, *De Nieuwe Menslievendheid*, 258; Zie voor een ander geval: ibidem, 105.
 37. Diederiks, *Een stad in verval*, 349; in S. Hart ed., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 119 wordt zelfs gesproken van '19.000 à 20.000', een schatting die volgens Herman Diederiks (die betrokken is geweest bij de redactie van die bundel) onjuist is.
 38. Pierre Deyon, *Le temps des prisons. Essai sur l'histoire de la délinquance et les origines du système pénitentiaire* (Parijs 1975) 54. Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle* (Parijs 1958).
 39. Zie bijvoorbeeld: Liz Stanley ed., *The diaries of Hannah Cullwick, Victorian maidservant* (Londen 1984).
 40. *Vrij Nederland* 42 (1981) 7 (van de hand van Hugo Arlman en Gerard Mulder).